

Демографічні витoki та наслідки проблеми соціального сирітства в сучасній Україні

Л. СЛЮСАР,

кандидат економічних наук

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
м. Київ

В статті досліджуються причини поширення соціального сирітства в сучасній Україні, масштаби цієї проблеми, її економічні та демографічні наслідки. Аналізується політика держави щодо зменшення негативних наслідків цього явища.

В статье исследуются причины распространения социального сиротства в современной Украине, масштабы этой проблемы, ее экономические и социальные последствия. Анализируется политика государства по снижению его негативных последствий.

The article investigates the reasons for the spread of child social orphan in modern Ukraine, the magnitude of the problem, its economic and social consequences. The policies of the State to reduce its negative impacts.

Ключові слова: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; безпритульні діти; соціопатична сім'я; неповна сім'я; державні інтернатні заклади.

Постановка проблеми. Суперечливість сучасного етапу розвитку українського суспільства — етапу соціально-економічної трансформації — породжує таку гостру соціально-демографічну проблему, як поширення соціального сирітства, безпритульність та бездоглядність частини дітей. Значна кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі дітей без певного місця проживання, є одним із найбільших викликів незалежній українській державі. Це один зі значних проявів соціально-демографічної кризи, свідчення погіршення якості життя, розбалансованості інституціонального середовища через неузгодженість функцій сім'ї та інших суспільних інститутів. І якщо сьогодні це проблема охорони дитинства, забезпечення гідних умов виховання і утримання для всіх дітей, то завтра — це проблема деформації трудового потенціалу, зниження якості певних його сегментів. Соціалізація цих дітей відбувається в атипових умовах, вони переважно позбавлені доступу до якісної професійної підготовки, і у майбутньому їм буде важко знайти себе на ринку праці. Це стане особистою проблемою для кожного з них, а для держави — суспільною проблемою, особливо в умовах дефіциту кваліфікованих кадрів, який неодмінно виникне в умовах депопуляції та привабливості для громадян України ринків праці розвинутих країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема безпритульності і бездоглядності частини дітей через її гостроту і актуальність давно привертає увагу як державних установ, так і широких кіл громадськості. Комплексний аналіз стану цієї проблеми на кінець ХХ сторіччя здійснено у Державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 1999 р. «Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (Київ, 2000). Наукові засади аналізу цього соціального феномена викладені у працях Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні» та «Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку»¹. Однак необхідно здійснити аналіз сучасного стану проблеми соціального сирітства, оцінити її масштаби, тенденції змін і їх причини, а також ефективність заходів держави щодо подолання цього явища.

Метою статті є визначення причин, насамперед демографічних, виникнення проблеми соціального сирітства, аналіз сучасного стану цієї проблеми, тих майбутніх ризиків, які вона породжує, та шляхів її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Зростання чисельності дітей — соціальних сиріт та дітей без певного місця проживання спостерігається в Україні з середини 90-х років минулого сторіччя. Це період мак-

¹ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ — Україна, 2008. — С. 14–18; Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа — Принт», 2009. — С. 7–19.

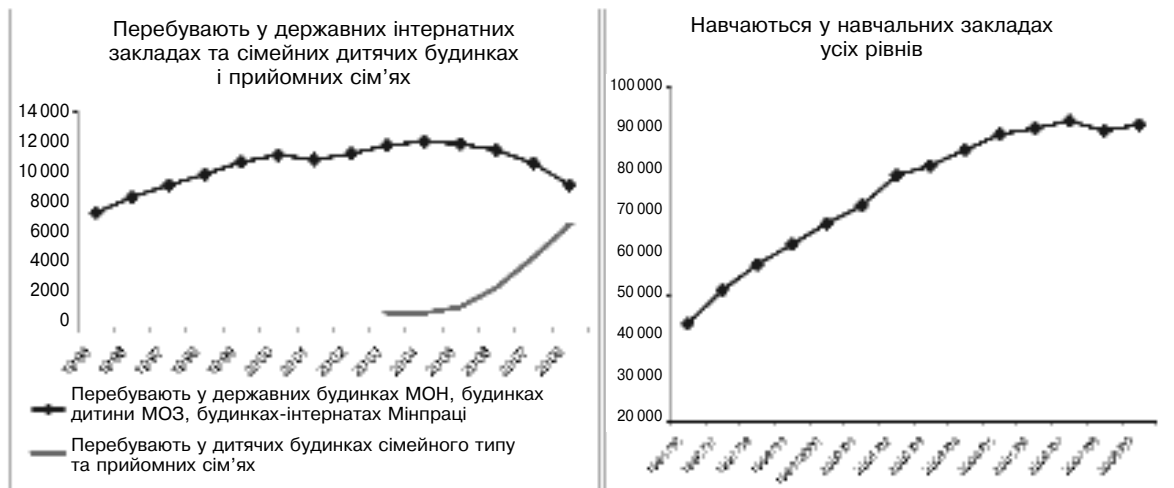


Рис. 1. Розподіл дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем перебування на кінець року та місцем навчання на початок навчального року, в Україні у 1995–2008 рр., осіб*

* Джерело: Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. — К.: Укр. ін.-т соц. досліджень, 2000; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2009.

симального загострення трансформаційної кризи і, відповідно, різкого погіршення економічної, демографічної, соціальної ситуації в країні. Зниження життєвого рівня населення, посилення безробіття, прискорене майнове і соціальне розшарування стали причиною формування прошарку соціопатичних сімей, для яких характерне застійне безробіття, зловживання алкоголем, наркоманія, насильство. Ці сім'ї не виконують своїх обов'язків з утримання і виховання дітей, «виштовхують» дитину з кола сім'ї: дитина або сама покидає батьків або втручаються державні служби захисту прав дітей. Слід підкреслити, що соціально-економічна криза сприяла загостренню в ці роки демографічної кризи, тобто деформувала механізм збереження єдності якості й кількості відтворення населення²: 1995–1996 рр. — це період збільшення смертності і найгірших за період незалежності показників середньої очікуваної тривалості життя при народженні (61,2–62,5 року для чоловіків і 72,6–72,8 для жінок)³; період зниження шлюбності й підвищення розлучуваності.

Саме в цих несприятливих соціально-економічних і демографічних умовах почала стрімко зростати кількість дітей, позбавлених батьківського піклування: дітей-сиріт і соціальних сиріт, які перебували в інтернатних закладах та закладах соціального захисту дітей, та дітей без певного місця проживання, так званих «дітей вулиці», котрі займаються бро-

дьяцтвом та жебрацтвом. За 1996 р. кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчались у школах і школах-інтернатах усіх типів та ПТЗ, зросла майже на 20%, а тих, хто проживав у дитячих будинках сфери управління МОН, будинках дитини МОЗ і будинках-інтернатах Мінпраці, — майже на 14%; у наступні роки чисельність цих дітей зростала, хоча річні темпи цього зростання поступово зменшувались (за 1997 р. відповідно на 12 і 9%, 1998 р. — 9 і 7% і т. д. (рис.1).

Для надання допомоги безпритульним дітям почала створюватись мережа притулків для неповнолітніх, і темпи розширення цієї мережі є свідченням масштабів проблеми (табл. 1).

Точна статистична інформація про загальну кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, існує з 2003 р., коли була запроваджена відповідна статистична звітність. До цієї категорії віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських прав або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Чисельність таких дітей в Україні на кінець 2008 р. — початок 2009 р. становила 103 542 особи⁴.

² Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — С. 557.

³ За таблицями смертності, побудованими фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

⁴ Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 12.

Таблиця 1

Кількість притулків для неповнолітніх в Україні у 1994–2008 рр. (на кінець року)*

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Кількість притулків	2	6	16	53	70	79	86	88	91	94	93	96	95	95	94

* Джерело: Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. — К. : Укр. ін.-т соц. досліджень, 2000; Діти, жінки та сім'я в Україні. Статистичний бюлетень. — К. : Держкомстат України, 2008.

Поступове покращення соціально-економічної ситуації в країні та увага органів влади до проблем дитинства в останні роки дали певні позитивні результати: якщо за 2003–2006 рр. чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зросла на 7%, то за 2007–2008 рр. — на 0,6%, тобто їхня чисельність майже стабілізувалась хоча і на високому рівні. Однак відносний показник їх чисельності (у розрахунку на 100 000 дітей віком 0–17 років) продовжує збільшуватись (рис. 2.). За 2007–2008 рр. він зріс майже на 5%, а за весь період спостереження (2003–2008 рр.) — на 25% і на 1 січня 2009 р. становив 1265 дітей цієї категорії на 100 000 дітей країни, тобто 1,3%.

Найбільша кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проживає у Донецькій і Дніпропетровській областях, що значною мірою обумовлено тим, що це найбільші за чисельністю населення області України. Однак за відносним показником, який дозволяє нейтралізувати вплив абсолютної чисельності дитячих контингентів

населення областей, проблема соціального сирітства дітей є найбільш гострою на півдні та південному сході країни: у Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій, Кіровоградській, Дніпропетровській, Донецькій областях (рис. 3).

Слід підкреслити, що за 2003–2008 рр. (період, за який наявні статистичні дані про загальну чисельність дітей-сиріт та соціальних сиріт) найбільш інтенсивно відносний показник поширення соціального сирітства зростав у Житомирській, Чернігівській та Кіровоградській областях (за 2003–2008 рр. більш ніж у 2 рази, у той час як в Україні загалом — на 25%). Тому області, де у 2004 р. цей показник був нижчим середньоукраїнського, зараз відносяться до регіонів з найбільшою гостротою даної проблеми.

Як вже відзначалось, головною причиною загострення проблеми соціального сирітства в Україні є формування прошарку соціопатичних сімей в умовах оновлення принципів і рис соціальної стратифікації суспільства: посилення економічної і соціальної нерівності, поширення бідності і злиденності,

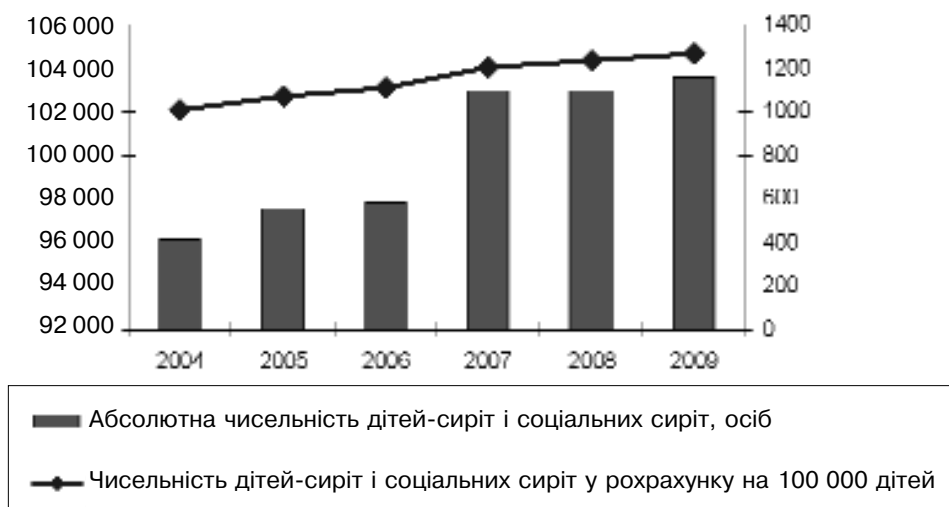


Рис. 2. Абсолютна та відносна чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2004–2009 рр., осіб (станом на 1 січня)**

** Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К. : Держкомстат України, 2009.

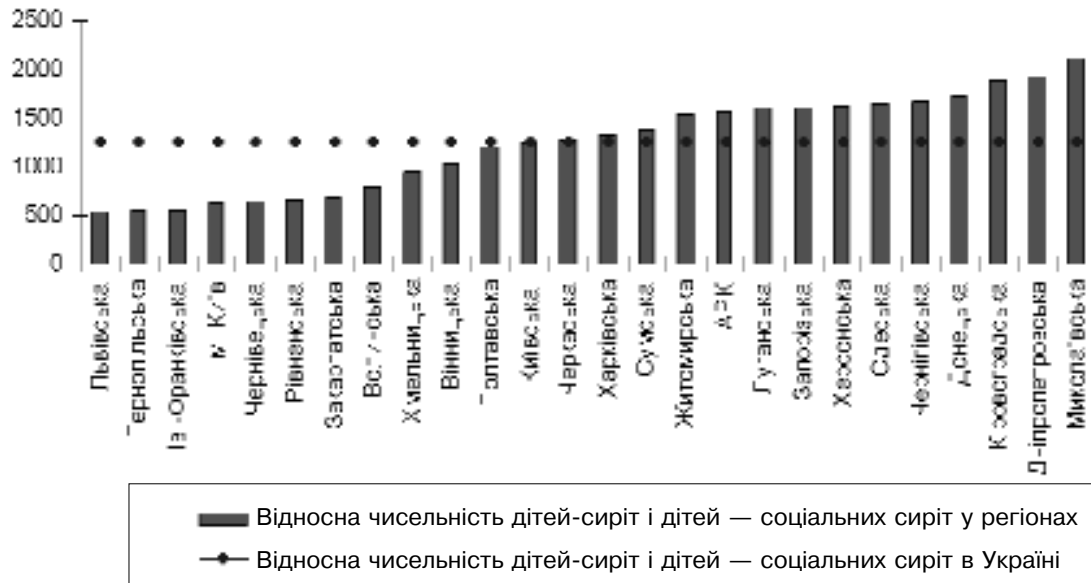


Рис. 3. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 100 000 дітей віком до 18 років в Україні та її регіонах у 2009 р., осіб (станом на 1 січня)*

* Джерело: *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень*. — К.: Держкомстат України, 2009.

безробіття. Підкреслимо, що такі неоднозначні демографічні явища сьогодення, як нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення, поширеність неповних сімей з дітьми в цих умовах посилюють ризик соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності частини дітей. У західних областях країни — Закарпатській, Львівській, Волинській, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій, населення яких характеризується збереженням традиційних сімейних цінностей, низьким рівнем розлучуваності, не поширеністю позашлюбної народжуваності та повторних шлюбів, — проблема соціального сирітства є не настільки гострою, як в інших регіонах.

Зростання кількості неповних сімей з дітьми навіть в економічно благополучних розвинутих країнах оцінюється негативно, адже природним середовищем виховання дитини є сім'я з обома батьками. Неповні сім'ї характеризуються вищими економічними й соціальними ризиками: за даними А. Карлсона, навіть у Швеції, яка відома успіхами щодо підтримки сімей з дітьми, зрівняти економічні умови виховання дітей у неповних і повних сім'ях вдалось

лише частково. Численні дослідження у Канаді, США, Англії свідчать про високий ризик сімейного насильства, правопорушень та різних форм девіантної поведінки серед дітей у сім'ях, де батьки розлучились або дітей виховує одна мати⁵. В умовах сучасної України неповні сім'ї є особливо економічно і соціально вразливими. За даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини», проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у квітні 2009 р., респонденти з неповних сімей не тільки частіше, ніж представники інших типів сімей, вказують на незадовільний фінансовий стан родини, а й негативно оцінюють стосунки у сім'ї, незадоволені відносинами між батьками і дітьми, не відчувають себе щасливими⁶. Інші соціальні дослідження, проведені в Україні, засвідчують високий ризик залучення дітей з цих сімей до алкоголізму, тютюнопаління, наркоманії⁷. Аналіз сімейного стану дітей — вихованців притулків свідчить, що лише 24,6% з них проживали у повній сім'ї; 58% — діти з неповних сімей; 17,4% — діти-сироти і соціальні сироти. Основні причини потрапляння у притулок —

⁵ Карлсон Аллан. *Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход* / Алан Карлсон // Перевод с англ. под ред. проф. А. И. Антонова. — М., 2003. — С. 46; 89–92.

⁶ Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа — Принт», 2009. — С. 74–93.

⁷ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України: 1995, 1999, 2003 роки. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 174 с.

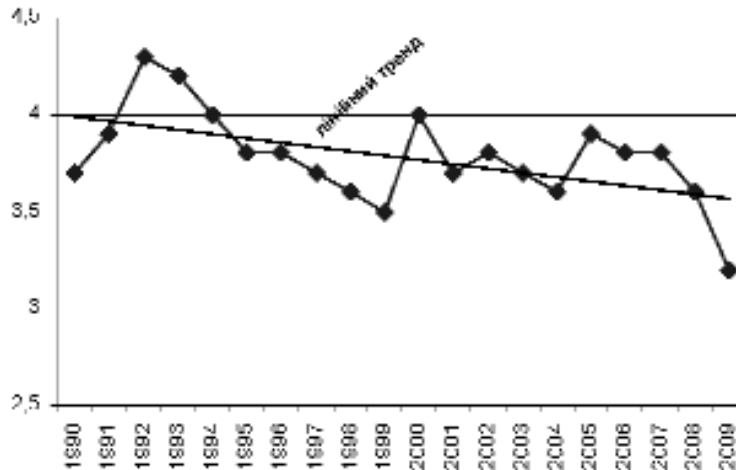


Рис. 4. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 мешканців України у 1990–2009 рр.

бродяжництво, бездоглядність, жебракування (55,2% дітей), а також вилучення дітей з сім'ї (26,1%)⁸.

Кількість і питома вага неповних сімей з дітьми в Україні є дуже значною: за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держкомстату України таким є кожне п'яте індивідуальне домогосподарство, у якому проживають діти до 18 років: у 2006 р. – 20,9%; 2007 р. – 19,2%; 2008 р. – 19,4%⁹. Отже, кількість дітей, які проживають у неповних сім'ях, особливо без батька, є значною. Це суттєво впливає на загальні умови життя й розвитку підлітків.

Зростання кількості неповних сімей є наслідком високого рівня розлучуваності, овдовіння, а також поширення позашлюбної народжуваності. Для населен-

ня України характерним є високий рівень шлюбності, однак шлюбні відносини є нестабільними, ризик розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружньої пари – високим. Після досягнення пікових значень загального коефіцієнта розлучуваності у 1992–1993 р. (4,2–4,3%) рівень розлучень у країні почав поступово зменшуватись; у 2009 р. було зареєстровано на 35% менше розлучень, ніж у 1992 р., і на 1000 населення припадало 3,2 розлучення (рис. 4). Незважаючи на цю позитивну тенденцію, Україна залишається серед країн Європи з найвищим рівнем розлучуваності (рис. 5).

Більше половини шлюбних пар, які розлучились, мають спільних дітей (у 2009 р. у 54,9% пар) і майже кожна п'ята з них (18,4%) виховує двох і більше ді-

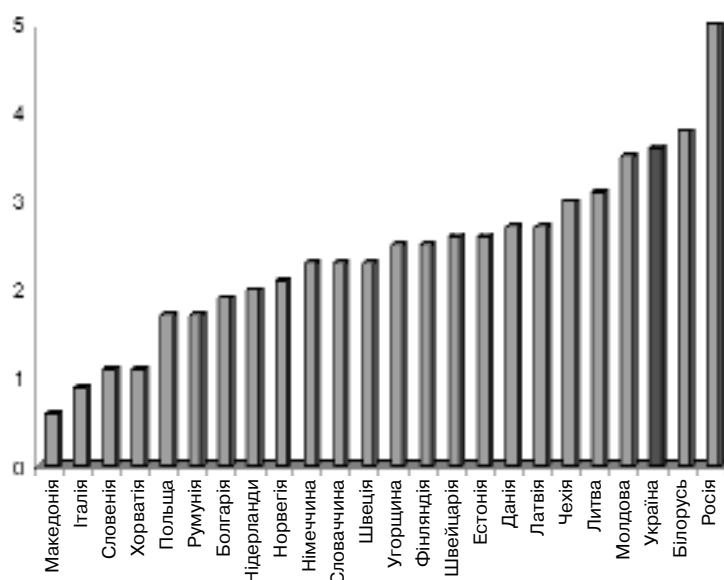


Рис. 5. Загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні та інших країнах Європи у 2008 р., %

⁸ Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2009. – С. 44.

⁹ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 17.

тей. Тому щороку близько 100 тис. дітей України переживають важку психологічну кризу, проходячи через розлучення батьків.

Водночас поширення алкоголізму залишається однією з головних причин розпаду сімей як у містах, так і в селах України. За даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти», проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у квітні 2008 р., п'ята частина розлучених респондентів вважає зловживання алкоголем головною причиною розпаду свого шлюбу, кожний десятий — важливою причиною¹⁰. Отже, як це не парадоксально, в певних випадках розлучення є позитивним кроком, який покращує умови життєдіяльності дітей.

Високий за критеріями ХХІ століття рівень смертності українського населення працездатного віку є причиною сирітства частини дітей, а в певних випадках — утворення неповної сім'ї, де дітей виховує одна мати. Станом на 2008–2009 рр. у більшості країн північної та західної Європи показник середньої тривалості життя при народженні дорівнював 80 років і вище, а в Україні ледь досяг межі у 70 років, і головна причина — надлишкова смертність українських чоловіків. За розрахунками демографів, пік надлишкової смертності чоловіків припадає на 25–64 роки з максимумом у віці 35–45 років¹¹, тобто на той період, коли у більшості випадків діти ще є неповнолітніми, потребують турботи обох батьків.

Отже, нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей з дітьми внаслідок високого рівня розлучуваності, надлишкової смертності чоловіків є тими факторами, які посилюють ризик соціального сирітства, бездоглядності частини дітей. Асоціальна поведінка батьків, насильство у соціопатичних сім'ях виштовхують із сімейного кола дітей, які формують особливу маргінальну групу «дітей вулиці», котрі займаються бродяжництвом та жебрацтвом. Ця асоціальна група поступово втягує у своє коло певну частину проблемних дітей із «нормальних» сімей, у першу чергу із неповних. Причиною свого бродяжництва половина дітей називає конфлікт у сім'ї, у школі¹². Соціальне становище «дітей вулиці» неминуче призводить до засвоєння ними дезадаптованих форм поведінки, до викривлення особистісного розвитку, відхилення у психічному розвитку. Стан здоров'я цих дітей є незадовільним: більшість дітей, які потрапляють у притулки для неповнолітніх, мають

інфекційні і паразитарні хвороби, хвороби органів дихання, розлади психіки та поведінки¹³. Часто ці діти потерпають від насильства і водночас втягуються у кримінальну протиправну діяльність. Наявність цієї маргінальної групи загострює проблему правопорушень у підлітковому середовищі. У майбутньому цим дітям важко зайняти гідне місце у суспільстві, адже вони звикають до легких, хоч і не постійних доходів, не мають навичок щоденного наполегливого навчання та праці, не звикли до дисципліни. Високим є ризик того, що це втрачена частина майбутнього трудового потенціалу країни.

В Україні соціальні служби щорічно вилучають тисячі дітей із соціопатичних сімей, тобто відбирають у батьків, які нехтують своїми родинними обов'язками. 15–19 тис. справ щодо позбавлення батьківських прав щорічно надходить до суду: у 2008 р. 9420 дітей було відібрано у батьків, які були позбавлені батьківських прав, і 1133 — без позбавлення батьківських прав (табл. 2). Цих дітей направляють на виховання у державні інтернатні заклади різного типу. Однак спостереження психологів та педагогів свідчать, що серед дітей — вихованців шкіл-інтернатів та дитячих будинків, які постійно перебувають у цих закладах і обмежені у спілкуванні з дорослими, поширені відставання у фізичному і психічному розвитку, розлади здоров'я. Це проявляється у підвищеній конфліктності, пасивності в організації діяльності, відсутності співчуття, проявах агресивності, соціальній відчуженості. Специфічні умови виховання формують вузько прагматичні та споживацькі мотивації спілкування; сприяють поширенню утриманських настанов; перешкоджають визначенню планів на власне майбутнє, зокрема щодо професійного вибору¹⁴.

Більшість випускників інтернатних закладів не мають стабільних перспектив на ринку праці: невисокий рівень знань є причиною їх неконкурентоспроможності. Традиційний за радянських часів варіант «інтернат — професійно-технічне училище — завод» втратив свою актуальність як через скорочення мережі ПТУ, так і через відсутність гарантій одержання роботи з гідною оплатою праці та наданням місця у гуртожитку. Ті випускники, яким вдалось вступити до вищого навчального закладу, після його закінчення також мають проблеми: складність працевлаштування молодих спеціалістів без досвіду роботи посилюється необхідністю знайти роботу, яка б надала змогу вирішити житлову проблему.

¹⁰ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ — Україна, 2008. — С. 106–108.

¹¹ Смертність населення України у трудоактивному віці. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — С. 66–67.

¹² Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. — С. 62–68.

¹³ Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 45.

Таблиця 2

Кількість дітей, відібраних протягом року у батьків, які нехтують своїми родинними обов'язками, та кількість справ щодо позбавлення батьківських прав, які надійшли до суду, в Україні у 2000–2008 рр.*

	Чисельність дітей, батьки яких були позбавлені батьківських прав	Чисельність дітей, відібраних у батьків без позбавлення їх батьківських прав	Надійшло справ до суду щодо позбавлення батьківських прав за рік
2000	6039	1023	6542
2001	6309	1040	7000
2002	6674	1085	8308
2003	7038	1500	9494
2004	7751	1082	11 848
2005	8565	1272	15 411
2006	9047	1078	18 326
2007	10 751	1129	19 651
2008	9420	1133	18 017

*Джерело: *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень*. — К.: Держкомстат України, 2009.

Діти, які позбавлені досвіду сімейно-побутових відносин, у зрілому віці зазнають труднощів у створенні власної сім'ї; їм складно налагодити повноцінні стосунки у родині, спілкуватися з батьками чоловіка чи дружини, що часто призводить до розлучення¹⁵.

Отже, поширення соціального сирітства в усіх його формах негативно впливає на формування демографічного, шлюбного та трудового потенціалу України, сприяє зниженню якості окремих його сегментів через погане здоров'я, шлюбно-сімейну дезорієнтованість, низький освітній і кваліфікаційний рівень, соціальну дезадаптацію дітей, «виштовхнутих» різними життєвими обставинами з кола рідної сім'ї. Значно знизити цей негативний вплив, повернути дитину у природне середовище її розвитку, яким є сім'я, можуть сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, — усиновлення, опіка, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

Процес активного створення дитячих будинків сімейного типу розпочався в Україні ще у 1989 р., а в незалежній Україні діяльність щодо створення цих дитячих будинків активізувалася з 1998 р. Ще одна форма сімейного виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, — прийомні сім'ї — почала поширюватися в Україні з 1998–1999 рр. У 1998 р. на виконання постанови Кабінету Міністрів України у Запорізькій області бездоглядні діти були прийняті на виховання в перші 16 прийомних сімей, а з 1999 р. цей досвід було поширено на інші регіони країни. Однак радикальна реформа системи державного захисту і форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розпочалась

в Україні у 2005 р. на основі Указу Президента України від 11.07.2005 р. № 1086 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». Найвагомим економічним кроком цього реформування стало впровадження механізму фінансування витрат на утримання цих дітей незалежно від форми їх влаштування. Основний принцип цього механізму: незалежно від форми влаштування діти мають отримувати однакові кошти на утримання, і призначення цих коштів відбувається за фактом набуття статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Завдяки цьому принципу та державній стратегії щодо підтримки дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей кількість цих сучасних і більш ефективних, порівняно з державними інтернатами, осередків утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, поступово зростає. Статистична звітність стосовно дитячих будинків сімейного типу була запроваджена в Україні з 2003 р., стосовно прийомних сімей — з 2005 р. Згідно з цією звітністю, на кінець 2008 р. в Україні діяло 400 дитячих будинків сімейного типу (за 2003–2008 рр. їх кількість збільшилась у 3,3 разу) і 2461 прийомна сім'я (їх кількість зросла за 2005–2008 рр. майже у 14 разів) (табл. 3).

Якщо у 2003 р. співвідношення чисельності дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування, які виховувались у державних інтернатних закладах, і чисельності вихованців сімейних дитбудинків і прийомних сімей дорівнювала 13 : 1, то у 2007 р. — 2,4 : 1, а у 2008 р. — 1,4 : 1 (рис. 6).

Найкраща форма влаштування дитини, яка не має рідної сім'ї, — це усиновлення. Чисельність дітей, усиновлених протягом року в нашій країні, по-

¹⁵ Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Дети без семьи / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. — М.: Педагогика, 1990. — С. 160.

Таблиця 3

Кількість дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні у 2003–2008 рр. (на кінець року)*

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Кількість дитячих будинків сімейного типу в них вихованців, осіб	123 917	127 960	149 1025	234 1462	300 1960	400 2605
Кількість прийомних сімей в них вихованців, осіб	180 288	744 1152	1617 2561	2461 4050

* Джерело: *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень*. — К.: Держкомстат України, 2008.

при річні коливання, у 1999–2008 рр. залишається приблизно на одному рівні. Біля третини всиновлень дітей України здійснюється іноземцями, і частка національного всиновлення зменшилась за період з 1999 по 2008 р. з 83,5 до 58,9%, але у наступні роки зростала і досягла 69,3% у 2008 р. Слід підкреслити, що лише частина всиновлених (у 2007 р. — 66%, 2008 р. — 69%, у тому числі серед всиновлених громадянами України відповідно 50,6 і 58,6%) — це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, інші випадки всиновлення стались з дітьми, які проживають з одним із батьків і всиновлені вітчимою або мачухою (табл. 4).

Суспільство зацікавлене у національному всиновленні, і держава повинна створити найкращі економічні, соціальні та організаційні умови для виконання цього завдання. За результатами спеціального соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти», значна частина громадян країни (майже п'ята частина опитаних) допускають, що вони могли б взяти під опіку дитину, котра цього потребує, або організувати дитячий будинок сімейного типу. Серед низки причин або перешкод, які, на думку респондентів, заважають їм всиновлювати або брати під опіку дитину, — низький рівень соціальної зна-

чущості прийняття дитини в сім'ю на виховання, недостатній рівень фінансової підтримки, відсутність таємниці усиновлення, недостатній рівень соціальних послуг та соціального супроводу таких сімей; брак інформації щодо можливостей усиновлення та взяття під опіку; потреба у допомозі при оформленні документів¹⁶.

Сімейні форми утримання дітей-сиріт і соціальних сиріт дозволяють значно зменшити ризики, які продукує феномен соціального сирітства, однак дієва допомога сім'ям з дітьми, які опинились у кризових ситуаціях, може стати профілактикою поширення соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності серед дітей. В Україні в останні роки закладено основи системи допомоги сім'ям з дітьми, які опинились у кризових ситуаціях. Нарешті з'явилося розуміння того, що найкращий спосіб захистити дитину — це підтримати її сім'ю. Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту створено банк даних сімей, які опинились у складних життєвих обставинах і потребують допомоги соціальних служб. Ця робота почалася у 2006 р. За 2006–2008 рр. було виявлено і направлено до центрів соціальних служб 195 545 таких сімей (310 030 дітей). На кінець 2008 р., відповідно до банку даних, налічувалось

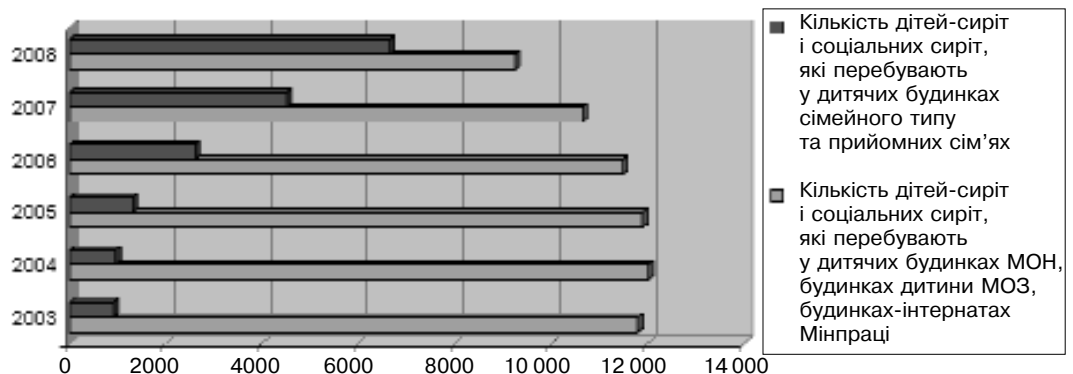


Рис. 6. Розподіл дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем перебування у 2003–2008 рр.**

** Джерело: *Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень*. — К.: Держкомстат України, 2008.

¹⁶ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ — Україна, 2008. — С. 181–185.

Таблиця 4

Кількість дітей, усиновлених в Україні протягом 1999–2008 рр. *

	Кількість дітей, усиновлених протягом року	Усиновлених громадянами України			Усиновлених іноземцями	
		осіб	у % до загальної кількості	з них % дітей-сиріт та соціальних сиріт	осіб	у % до загальної кількості
1999	6767	5649	83,5	41,3	1118	16,5
2000	7692	5492	71,4	37,2	2200	28,6
2001	7593	4921	64,8	40,6	2672	35,2
2002	6925	4584	66,2	38,4	2341	33,8
2003	6245	4103	64,7	39,9	2242	35,3
2004	5596	3515	62,8	42,5	2081	37,2
2005	5241	3085	58,9	46,0	2156	41,1
2006	4318	3184	73,7	46,4	1134	26,3
2007	5229	3528	67,5	50,6	1701	32,5
2008	5261	3644	69,3	58,6	1617	30,7

* Джерело: Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. — К.: Укр. ін.-т соц. досліджень, 2000; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. — К.: Держкомстат України, 2009.

61 419 сімей, які потребували соціальної підтримки, і в цих сім'ях проживало 122 983 дітей.

Для забезпечення допомоги сім'ям, які її потребують, в Україні створена Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді. Основні види соціальної роботи, яку виконують центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, — соціальне обслуговування, соціальний супровід, соціальна профілактика і соціальна реабілітація. Вони надають юридичні, психологічні, соціально-медичні, соціально-економічні та інформаційні послуги. На кінець 2008 р. в Україні діяло 1024 центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у тому числі регіональні, міські, районні, селищні і сільські.

З 2006 р. в Україні діють: соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на кінець 2008 р. — 19 соціальних гуртожитків); соціальні центри матері та дитини (на кінець 2008 р. — 15 центрів); центри соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями (9 центрів). З 2005 р. створено 23 центри соціально-психологічної допомоги. Однак кількість цих закладів є вкрай недостатньою, необхідно розширити їх мережу, вдосконалити механізми надання соціальних послуг, широко інформувати всі верстви населення про можливості одержання допомоги.

Висновки. Поширення соціального сирітства, безпритульність та бездоглядність частини дітей є одним із суттєвих проявів соціально-демографічної кризи і негативно впливає на формування демографічного, шлюбного та трудового потенціалу країни, створює потенційний ризик зниження його якості у майбутньому. Головною причиною загост-

рення проблеми соціального сирітства є формування прошарку соціопатичних сімей в умовах оновлення принципів і рис соціальної стратифікації суспільства (поширення економічної і соціальної нерівності, поширення бідності й злиденності, безробіття). Нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей з дітьми внаслідок високого рівня розлучуваності, надлишкової смертності чоловіків є тими факторами, які посилюють ризик соціального сирітства, бездоглядності частини дітей. Ця проблема може бути вирішена лише у контексті загального соціально-економічного і демографічного оздоровлення українського суспільства, покращення економічної ситуації, подолання таких соціальних патологій, як алкоголізм, наркоманія, насильство, що створить сприятливе середовище для життєдіяльності та розвитку української сім'ї. В сучасних умовах важливою є діяльність держави щодо розширення сімейних форм утримання дітей, які за різних причин не можуть виховуватись у власній сім'ї, та підтримка сімей, які опинились у кризових ситуаціях, з метою зменшення кількості соціально не спроможних сімей з дітьми. В Україні здійснюється досить активна соціально-демографічна політика стосовно покращення умов виховання і утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак її спрямованість на запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності шляхом підтримки сімей, які знаходяться у кризових ситуаціях, активізувалась лише в останні роки, і одержати ефект від її заходів можливо лише за розширення та вдосконалення механізмів її реалізації.